

Bruck Gábor-Vági Zoltán Kapitalizmus: a gyűlölet tárgya

A kapitalizmus ismét szitokszóvá vált. A kapzsiság, a gátlástalan nyereszkesedés, a polgárok kizsigerelésének szinonimájává. A tendencia világméretű, de mi, magyarok, ha másban nem is, ebben élén járunk. Pedig a tények mást mutatnak: válság ide, válság oda, az emberiség életszínvonala még sosem fejlődött annyit, mint amióta a kapitalizmus megjelent a történelem színpadán. Bár a legtöbben úgy képzeljük, hogy mai állapotunk a szakócától az internetig tartó, lineáris folyamat eredménye, a történészek, közgazdászok, orvosok és archeológusok által összerakott történet másról szól. Valójában az emberiség és az egyes ember jóléte, gazdagsága, életminősége az elmúlt százötven-kétszáz évben többet fejlődött, mint a paleolitikumtól Napóleonig összesen. Március idusán Antonius már csak a halott Caesart dicsérhette. Mi talán a mostanában sűrűn jövendölt temetés előtt is szólhatnánk néhány méltató szót - a kapitalizmusról.

Kapitalizmus: a hosszú élet titka

Az emberiség évezredek óta álmodik halhatatlanságról, az élet meghosszabbításáról. Ezt ígérték a próféták, és ez a kérdés izgatta leginkább az öregező diktátorokat. Dzsingisz kánt éppúgy, mint Sztálint. A halhatatlanság továbbra is álom, de a hosszú élet már nem. Ennek jelentőségét pedig nehéz túlbecsülni, mert a várható élettartam az emberi jólét legfontosabb indikátora, életszínvonalról ugyanis csak akkor beszélhetünk, ha élünk.

„A mosónők korán halnak ” - írta joggal József Attila. Nos, úgy tűnik, hogy kapitalizmus nélkül még korábban. És nem csak a mosónők. A csimpánzok átlagéletkora például csupán harminc év, az ember évmilliókon keresztül mégis örült, ha ennyi idő adatott neki. A tanzániai olduvai szurdokban 2,6 millió éve tüzet gyújtó, kőszerszámokat készítő horda tagjai 18-20 évig élhettek. 45 ezer éve, az őskor végén az átlagéletkor már 33 évre nőtt, a bronzkorra azonban ismét 18 évre csökkent. Az antik görög civilizáció csúcspontján, az Akropolisz építéskor Periklész kortársai átlagosan éppúgy húsharminc évet éltek, mint a Colosseum fél évezreddel későbbi megnyitóján részt vevő rómaiak. A helyzet a következő tizenhét évszázadban sem változott érdemben: amikor Bonaparte 1800-ban Marengónál legyőzte az osztrák sereget, egy átlagos európai csecsemő és egy csimpánzkölyök még egyaránt harminc évre számíthatott.

Persze mindig voltak, akik szép kort értek meg. Galilei 78, Kant 80, Voltaire 84 évesen halt meg. Az átlagos élettartam azonban évezredekig nem változott. Az újszülöttek ötöde már az első évben meghalt, és a lakosság fele nem érte meg a 15. életévét. Az 1700-as évek elején Johann Sebastian Bach családja egy paraszthoz képest fényűző jólétben élt. Mégis, a német zeneszerzőt a korban megszokott tragédiák sújtották: első feleségétől született hét gyermekéből négyet, a második házasságából származó tizenhárom közül nyolcat temetett el.

A XIX. század beköszöntével valami nagyon megváltozott, és az elmúlt kétszáz évben a Föld lakossága 981 millióról több mint hatmilliárdra nőtt. Mindez ráadásul a haditechnika fejlődése, a világháborús veszteségek, Hitler, Sztálin és Mao tömeggyilkosságai, illetve új pusztító járványok megjelenése, a húszmillió áldozatot követelő spanyolnátha vagy éppen az AIDS korszakában következett be. Az emberek várható élettartama mégis meghosszabbodott, 1900-ra a világátlag elérte a negyven esztendő, ma pedig már 66 év körül jár. Minek köszönhető ez az elképesztő fejlődés? Rengeteg adat bizonyítja, hogy a kapitalizmusnak. Az életkor például leginkább a gazdasági és társadalmi modellváltásban élen járó országokban nőtt meg. Az angolok már 1800-ban egy évtizeddel tovább éltek az európaiaknál. Egy amerikai lány 1900-ban 49, 1995-ben viszont 79 évre számíthatott, és az elmúlt 130 esztendőben a németek életkora is kerekén megduplázódott: egy mostanában születő német gyermekre már kilencvenestendőnyi élet vár. Eközben a Svájciföldön a várható élettartam ma is csupán 32 év, és bizony a dél-koreai kapitalisták is hét esztendővel élnek tovább, mint kommunista rokonaik északon. A kapitalizmus tehát szó szerint élet és halál kérdésének tűnik: minél több van belőle, annál hosszabb ideig élhetünk.

Gazdaság és népesség

A homo habilis már 2,5 millió évvel ezelőtt használt kőszerszámot, akkor már volt valamilyen szintű termelés. A valódi gazdasági fejlődés keretei azonban csak az ókori városállamok, majd birodalmak megjelenésével alakultak ki. Bár ennek már ötezer éve, mégsem állíthatjuk, hogy a gazdasági növekedés azóta folyamatos lett volna. A modern tudósok felismerték, hogy a világ népessége évezredekben keresztül ciklikusan változott. Leginkább a gazdaság eltartóképessége, az élelemtermelés volumene és a klimatikus viszonyok függvényében. A népesség az ókorban Róma bukásáig lassan nőtt, majd ötszáz évig szinte változatlan maradt, az első ezredforduló után pedig gyorsuló emelkedésnek indult. A demográfiai boomokat azonban időről időre katasztrófák követték, háborúk, éhínségek törtek ki, járványok ütötték fel fejüket. A legnagyobb az 1347-1351-es pestisjárvány volt, amely a legfrissebb kutatások szerint világszerte legalább 75 millió emberrel végzett, és négy év alatt kiirtotta Európa lakosságának negyvenöt százalékát. Az ismétlődő drámai visszaesések háttérben döntően egy tényező állt: a gazdaság és a termelékenység növekedése évezredekig túl lassú volt, ezért az élelemtermelés egyszerűen nem tudott lépést tartani a lakosság létszámának emelkedésével. A becslések szerint a XVIII. század közepén a földművelők átlagosan mindössze 24 százalékkal több terményt tudtak betakarítani egy hold földön, mint elődeik 1700 évvel korábban. Hiába robotolt 1800-ban öt franciából négy még mindig a földeken, a felvilágosult Franciaország legtöbb polgárának bizony az életben maradáshoz szükségesnél alig jutott több gabona. Az átlagos európai ekkor sem fogyasztott sokkal több kalóriát, mint a húszézer évvel korábban vadászó-gyűjtögető őseink. Ezért nem nőttünk nagyobbra, fizikai állapotunk, egészségünk sem javult, és persze korán haltunk.

Ez kezdetben az ipari forradalommal sem változott meg. Ha valaki mindezt nehezen hiszi, és nincs kedve lapozgatni a gazdaságtörténészek tudományos munkáit, akkor olvasson Dickenst. Az ő világában az iparosodó nagyváros a földi pokorra hasonlít: konstans szegénység, betegség, az utcákon mindenfelé éhező gyermekek. Az iparosodás, a modernizáció ellenére ezek a jelenségek még évtizedekig megmaradtak. Jane Austen hősei ugyan kifinomultan társalogtak egy csésze finom tea mellett, de azért nem árt, ha tudjuk, hogy a legtöbb angol életkörülményei a XIX. század közepéig nem javultak érdemben. Mégis, az emberiség történelmében először a kapitalizmus volt arra képes, hogy a gazdaság teljesítményét hatvanszorosára, a termelést pedig nyolcvanszorosára növelje, és ezzel hosszú távra biztosítsa a demográfiai robbanáshoz szükséges gazdasági feltételeket.

Szegénység, éhség

Ma Magyarországon az számít szegénynek, aki nehezen fizeti számláit, nem tud nyaralni, nincs autója, akinek problémái vannak gyermeke ellátásával, taníttatásával. Ugyanakkor, amit a XXI. században joggal tartunk nyomornak, az még száz éve is milliók számára volt elérhetetlen cél. A szegénység ugyanis az írott történelem kezdete óta azt jelentette, hogy az ember bármikor éhen halhat. A túl sok eső, a szárazság, kártevők inváziója mindig ugyanazzal a konzekvenciával járt. Ha az ókori Egyiptomban elmaradt a Nílus áradása, akkor több százezer paraszt egyszerűen éhen halt. A helyzet a következő négyezer év során sem változott érdemben. 1693/94-ben majd " kétmillió francia, a következő három évben minden ötödik észt és minden harmadik finn, 1708 és 1711 között pedig Kelet-Poroszország lakosságának 41 százaléka halt meg az alultápláltság miatt. Az éhínségeknek világszerte még a XIX. században is legalább százmillió áldozata volt. Köztük több tízmillió kínai és indiai, de az 1840-es évek burgonyavésze idején egymillió ír, a 1866-1868-as hideghullám alatt pedig 150 ezer finn is elpusztult.

A Nobel-díjas közgazdász, Robert Fogel más módszerrel jutott hasonló konzekvenciára. Kutatásai szerint az 1800-as években a szegényebb franciák nem tudtak annyit enni, annyi kalóriát fogyasztani, amennyi elegendő lett volna normál munkavégzéshez. Az alsó húsz százalék által elfogyasztott kalória legfeljebb háromórányi munka elvégzésére tette őket alkalmassá. Ehhez hasonló helyzetbe kerültek azok a skót farmerek, akiknek földjeit a burgonyavész pusztította el. Heti hat napot dolgoztak napi 68 deka élelemért, míg a nők 34, a gyerekek 23 dekás adagokat kaptak. Ez alig volt több a náci koncentrációs táborok fejadagjánál.

Az emberiség fő ellensége évmilliókig az éhség volt, és ez sok harmadik világbeli országban ma is így van. Európában és a fejlett világban azért nem, mert a történelem során először a kapitalizmus tudta étellel ellátni a minden korábbinál népesebb új generációkat.

Jólét, életszínvonal

A gazdagság és a szegénység tartalma mindig is relatív volt: attól függött, hogy a szomszéd lakó, a szomszédos

állam adott javakból többet vagy éppen kevesebbet birtokolt. E fogalmak ráadásul korszakonként, területenként, kultúránként eltérő jelentéssel bírtak.

A szabad római polgárok (plebs) évszázadokon keresztül meghatározó befolyással bírtak a világpolitikára. Lázadásaik megbuktathatták az akkor ismert világ önkényurát, a császárt is. Többségük mégis állami segílyre szorult. Csak Rómában százezrek tengődtek élelmiszer-adományokon, de a provinciák római polgárjoggal nem rendelkező lakóihoz és persze a rabszolgák millióihoz képest, egyáltalán nem számítottak szegénynek. Sőt, tulajdonképpen ők alkották az alsó középosztályt. A Hódító Vilmos által elrendelt népszámlálás szerint Anglia lakosságának egytizede 1086-ban nincstelen rabszolga volt. A XV. században az azték tlatoanik tonnaszámmra halmozták fel az aranyat, de ha a szárazság miatt visszaesett a kukoricatermés, akkor éhező alattvalóik rakásra hullottak és tömegesen adták el magukat rabszolgának. Az idő múlásával persze igényeink is változtak. Egy sziú törzsfőnök 1650 körül tehetősnek számított, ha sátrában volt néhány tucat, eladásra szánt állatbőr. Kétszáz év múlva viszont már tucatnyi ló, számos vasfazék és egy puska kellett ahhoz, hogy ne érezze koldusnak magát.

Az elmúlt 2,5 millió év 99,4 százalékában őseink vagyoni helyzete alig javult. A gazdaságtörténészek a tíztízezer évvel ezelőtti vadászó-gyűjtögető elődeink éves jövedelmét az 1990-es árfolyamon kilencven dollárra becsülték. A Berkeley egyetem professzora, Bredford DeLong szerint 12 ezer évvel később, a görög demokráciában az átlagjövedelem fejenként még mindig csak százötven dollár volt. Eltelt újabb 2300 év, de 1750-re ez az összeg csupán száznyolcvan dollárra nőtt. Angliában, a rendezett közigazgatás miatt, az 1200-as évekig visszamenőleg pontosan dokumentált a jövedelmek és az árak alakulása. Ezek alapján a University of California professzora, Gregory Clark úgy véli, hogy a jelentős tudományos és kulturális fejlődés ellenére 1200 és 1800 között az egyén jövedelme gyakorlatilag nem változott. Noha persze lehet vitatkozni a becslések pontosságán, mégis úgy tűnik, hogy az európaiak többségének bevétele a XIX. századig alig haladta meg a neolitik közösségekben élőkét. Mindez a kapitalizmussal változott meg. 1820-ban a világ polgárainak 84 százaléka élt kevesebb mint napi egy dollárból. Ma ez „csupán” minden ötödik emberről mondható el. Többségük olyan afrikai és ázsiai országokban él, ahol nyoma sincs a piacgazdaságnak.

Elveszett tudás

Persze sokan legyinthetnek: ugyan már, az elmúlt kétszáz év fejlődése egyszerűen a technológiai újításoknak, azaz új találmányoknak, új gépeknek és gyógyszereknek köszönhető. Ez azonban tévedés. Számítalan példa bizonyítja, hogy megfelelő környezet hiányában a felfedezés és a tényleges hasznosítás között akár évszázadok, évezredek telhetnek el. Az első gőzgépet például az alexandriai görög matematikus, Hérón építette. James Watt előtt 1700 évvel. Követői hamarosan arra is rájöttek, hogy ezek a masinák alkalmasak munkavégzésre. Mégsem történt semmi. A görögöket és rómaiakat a következő évszázadokban arab, itáliai és francia tudósok követték, de az ipari forradalmat

megalapozó új technológia valamiért mégis csak a XVIII. század végén terjedt el. De ez történt a szélmalom, a kabátgomb, a szemüveg, az óra, a szeizmográf vagy a szappan esetében is: felfedezésük után sok évszázad telt el, mire használatuk általánossá vált. Még a történelem egyik legnagyobb katonai zsenije, Napóleon sem vette komolyan azokat a mérnököket, akik a jövő fegyverei, a tengeralttjáró és a géppuska terveivel keresték fel.

A nyilvánvaló előrelépések ellenére a kapitalizmus előtt a technológiai fejlődés csigalassúsággal haladt. Kiderült, hogy az innováció csak lehetőség, amellyel kevesen tudnak élni. Később döntőnek bizonyuló találmányok a megfelelő környezet hiányában elsikkadtak, a már megszerzett tudás pedig gyakran akár évezredekre elveszett. Valahogy úgy, ahogy egyes nagy földrajzi felfedezésekkel történt. Például a Földközi-tengert a Vörös-tengerrel összekötő Szezi-csatornával, amelyet 1869-ben nyitottak meg. Csakhogy: ez a rendkívüli jelentőségű közlekedési útvonal már 3700 évvel korábban, III. Szeszósztisz fáraó idejében is működött. A következő évezredben többször betemette a homok, majd a fáraók újra és újra kiásatták. Legutoljára éppen az a II. Nékó, akinek föníciai flottája már időszámításunk előtt hatszáz körül megkerülte Afrikát. Az expedíciónak nem lett semmilyen következménye, és újabb kétezer évet kellett várni, mire a portugálok meg tudták ismételni a bravúrt. De ugyanez történt Amerika felfedezésével is: a viking Leif Ericson már Kolumbusz előtt ötszáz évvel eljutott az Újvilágba. Teljesítményéről azonban csak egy szűk kör értesült.

Az európai csoda

A kapitalizmus európai találmány, és az öreg kontinens ennek köszönheti befolyását és gazdagságát. Európa sikere azonban nem volt eleve elrendelt. 1500 körül például még kevesen tettek volna fel jövőjére akár egy lyukas garast is. Hiszen Európa nem volt fölényben sem a kultúra, sem a gazdaság és tudományok, sem pedig a technológia terén. Sőt, valójában inkább lemaradt az élvonaltól: lakossága a kínai populáció felét sem érte el, termelékenysége elmaradt Indiától, bürokráciája és hadereje gyengébb volt, mint a Balkánon előrenyomuló oszmán törököké. Ráadásul ázsiai riválisaihoz képest szétagolt volt, belső konfliktusok gyengítették. Úgy látszik azonban, hogy Európa egy szempontból bizonyosan az élen járt: képes volt gyorsan tanulni. Egy kultúra ugyanis hiába rendelkezik jó adottságokkal, fejlett innovációs potenciállal, ha mégsem képes kiaknázni a lehetőségeket, akkor azt valaki más fogja megtenni helyette.

Az igazság az, hogy a középkor végén valójában Kínának volt meg minden adottsága ahhoz, hogy az újkor abszolút nyertesévé váljon. A kínaiak forradalmasították a fegyverkezést: ők találták fel a puskaport, ők készítették az első ágyúkat. Ipari potenciáljuk világszerte páratlan volt: már Szent László királyunk idejében több vasat termeltek, mint Anglia 1750-ben. Több hadihajójuk volt, mint a többi tengeri hatalomnak összesen, és a navigálást egy másik forradalmi jelentőségű kínai találmány, az iránytű segítette. A kínai tengerészet ütőképességét jól bizonyítja, hogy Cseng Ho admirális háromszáz hajóból és 28 ezer emberből álló flottája Arábiát megkerülve 1419-ben megjelent a Vörös-tengeren.

(Összehasonlításképpen: Kolumbusz három hajóval indult Amerikába, a spanyol Armada pedig 130 egységből állt.) Világos, hogy ez az elképesztő hajóhad gond nélkül eljuthatott volna Amerikába vagy éppen Ausztráliába. Kínát minden adottsága - hatalmas lakossága, technológiai fölénye, modern fegyverei, óriási flottája - a világalomra predesztinálta. A felfedezés, a hódítás azonban ellentétes lett volna az izolacionista kulturális tradícióval. A Ming-dinasztia inkább a bezárkózás mellett döntött: 1436-ban a császár még a tengerjáró hajók építését is megtiltotta. Kerekén kétszáz évvel később ugyanez ismétlődött meg Japánban: a Tokugava sógunátus minden kapcsolatot megszakított a külvilággal. Leállt a hajóépítés, a samurájok többé a nyílt tengerre sem hajózhattak ki. Az európaiak így esélyt kaptak a potenciális vetélytársaktól, és éltek az alkalommal: 1800-ra meghódították a világ harmadát, és a XIX. században mindkét introvertált ázsiai ország döbbenetben tapasztalta, hogy kikötőikben nyugati hadihajók jelentek meg.

Sok tudós keresi az „európai csoda” magyarázatát. Jared M. Diamond szerint az előnyös természeti adottságok, a trópusi kórok hiánya és a sok házasítható állat jelentett előnyt. A kiváló angol történész, Paul Kennedy úgy vélte, hogy az „európai csoda” több tényezővel magyarázható. Szerinte a gazdasági liberalizmus, a politikai pluralizmus és a szellemi szabadság együttes hatására volt szükség ahhoz, hogy Európa képes legyen előnyt kovácsolni számos hátrányából.

Először is: egységes gazdaságról, központi pénzügyi bürokráciáról szó sem lehetett, hiszen a kontinensen több tucat állam volt. Másodsor: nemcsak az államok, de a városok és az egyes kereskedők is versenyre kényszerültek. Aki hibázott, hátrányba került. Ha egy nemes túladóztatta a kézműveseket, azok máshová települtek. Ha túlsarcolta a kereskedőket, legközelebb kikerülték birtokát. Ha egy fejedelem nem fizette vissza a kölcsönt, többé senkitől sem kapott hitelt. Harmadsor: hiába folyt évszázadokon át küzdelem a kontinentális hegemoniáért, ezt sem Napóleon, sem Fülöp spanyol király, sem a Habsburg német-római császárok nem tudták megszerezni. Jól működött az erőegyensúly: ha valamelyik állam túlságosan megerősödött, riválisai összefogtak és megfékezték. Negyedsor: ilyen helyzetben elképzelhetetlen volt, hogy egy király betiltsa a hajózást, hiszen ezzel versenytársát juttatta volna előnyhöz. Ehelyett a folytonos gazdasági, politikai és katonai rivalizálás fegyverkezési, felfedezési versenyt generált, ami újabb és újabb technológiai innovációkhoz vezetett. Ezzel szemben az ázsiai nagyhatalmak introvertált tradíciója más mintát követett: amint technikai fölényre tettek szert, a verseny kiiktatásával igyekeztek a számukra előnyös helyzetet konzerválni. Ötödször: egy másik zseniális kínai találmány, a könyvnyomtatás nem Kínában, hanem éppen az újkori Európában vezetett információs forradalomhoz. Segítségével a tudományos eredmények, politikai elmélkedések gyorsan közkinccsé válhattak, és a polgárok a magányból kitörve beléphettek egy széles körű diskurzusba.

E speciális jellemzők unikális módon alakították az európai társadalmi közeget. Az újkor századaiban, lassan - mintegy a történeti-gazdasági fejlődés melléktermékeként - egy olyan új mentalitás, korábban

ismeretlen éthosz alakult ki, amely kezdte megszokni a versenyt, tisztelte a teljesítményt, óvatosan megnyílt az új gondolatok előtt, miközben fokozódó mértékben utasította el a tradicionális társadalmi korlátokat, és tekintett értékként a szabadságra. A helyzet talán az evolúció kezdete előtti pillanathoz hasonlítható. Bernard Potter szellemes hasonlatával élve: bár az első lábat növesztő békapete ebihalá, majd békává fejlődött, még korántsem volt biztos, hogy a béka kimerészkedik a szárazföldre. A tapasztalatok mindenesetre nem voltak túl biztatóak: ha a történelmet egy focimeccsként képzeljük el, akkor a publikum már bizonyosan jóval több elpuskázott helyzetet láthatott, mint gólt.

De mi is az a kapitalizmus?

Aztán mégis történt valami. Egy nehezen meghatározható erő, szellemiség, gazdasági metamorfózis hihetetlen gyorsasággal emelte ki Angliát a nyomorból. Eltelt néhány évtized, és az angol gyakorlatot mások is másolni kezdték, és a világ többé már nem lett a régi. A kapitalizmusról beszélünk. De mi is a lényege annak a gazdasági rendszernek, amely precedens nélkül generált ilyen elképesztő fejlődést? Az egyszerűbb szótári definíciók a jelenséget a piac, a magántulajdon és a profit szavakkal írják le. Mégis, valahogy érezzük, hogy ez nem elég, a három szempont együttes megjelenése még nem feltétlenül alkot kapitalizmust. Jeruzsálem például már az ótestamentumi időkben is piacként működött. Magántulajdon is volt, különben nem lett volna értelme a parancsolatnak, hogy ne lopj. És lehetett profitot gyűjteni, gazdagodni is. Jeruzsálemben mégsem volt kapitalizmus.

A piacgazdaság, a kapitalizmus lényegét nem könnyű felismerni. Ez nem egyszerűen egy gazdasági rendszer, hiszen a piac, a magántulajdon és a profit mellett kell még hozzá valami. Ezt a valamit Schumpeter, Hayek és Michael Novak alapján a következőképpen fogalmazhatjuk meg: a kapitalizmus sajátos politikai és kulturális környezetet igényel. Olyat, amelyben az intézmények támogatják az ember kreativitásának kibontakozását. Olyan körülményeket, amelyek ösztönzik a polgárt, hogy álmodjon, tervezzon és vállalkozzon. Hogy mindig újat, mindig jobbat, mást akarjon. Nem egyszerűen a pénz reményében, hanem azért, mert a profiton túl újdonságra, kihívásra, sikerre is áhítozik. Ebben a felfogásban a gazdasági fejlődés tényleges forrása maga az ember. A vállalkozó, aki fontosabb a nyersanyagnál és a pénznél. Vagyis a kapitalizmus valamelyest mást jelent, mint amire gondolni szoktunk. Etimológiailag a latin caput, a fej szóból ered, és ez arra utal, hogy agyközpontú, valódi motorja a gondolat, az eredetiség. Ráadásul a szigorú kalkulus mellett szerepet játszik benne egyfajta furcsa lelkesedés, amikor a vállalkozó úgy érezheti, hogy valami magánál nagyobb, fontosabb dolognak is a részese. Ezt akár Don Quijote-faktornak is nevezhetjük.

A kapitalizmus diadala

A technológia és a termelés forradalma valamikor az 1780-as években Angliában kezdődött, és 1820-ra egy szövőgép már kétszázszor annyi terméket állított elő, mint egy kézzel hajtott szövőszék. 1760-ban Anglia mindössze a világ ipari termelésének ötvenedét adta. Száz

évvél később már az ötödét. Innen származott az egész bolygón készülő ipari termékek negyven százaléka, és a britek ellenőrizték a világkereskedelem ötödét.

Az imponáló adatok mögött azonban óriási társadalmi kataklizmák húzódtak meg. A hagyományos munkamegosztásra épülő közösség felbomlott, a vidéken tengődő parasztok tömegei zúdultak a városokba. Ekkoriban a kapitalizmus évtizedekig olyan volt, mint egy újszülött: csúnya és ráncos. Virágzott a manchesteri vadkapitalizmus, ez a gyermekmunka, a hatnapos, 72 órás munkahét, mocsok és szenny, a nyomor és a zsúfolt tömegszállások idősza. Nem csoda, ha az új, sokáig a korábbinál is borzalmasabbnak tűnő világ hamarosan életre hívta az első komoly kritikákat: a XIX. század közepén megszületett a kapitalizmus antitézise, a szocializmus.

A helyzet leírása tekintetében Marxnak és Engelsnek valószínűleg igaza volt. Nem csoda, ha a szocialista mozgalom és a szakszervezetek rohamosan erősödtek. Noha a társadalmi feszültségek fokozódtak, a kommunisták által megjósolt proletárforradalom azonban elmaradt. Képzavarral élve: a kapitalizmusnak ugyan nem volt füle, mégis meghallotta a kritikákat. Valamikor 1850 körül elkezdett megváltozni, és ez határozottan az előnyére vált. A történelemben először most fordult elő, hogy egy gazdasági átalakulás eredményeiből a széles tömegek is profitáltak. A XIX. században az angol GDP évente két-három százalékkal nőtt, a termelés volumene pedig a tizennégyszeresére emelkedett. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor példátlan reálbér-növekedésre is sor került: a fizetések vásárlóértéke a század első felében húsz, 1900-ig pedig újabb nyolcvan százalékkal emelkedett. Az átlagember életminősége tartósan javuló pályára állt. Az évszázadokig helyben topogó orvostudomány hirtelen megtámaszkodott, és sorra szállította az új gyógyszereket, oltásokat, amelyek megállították a legpusztítóbb járványokat. Pasteur felfedezte a baktériumokat és a veszettség ellenszere, William T. G. Morton kidolgozta az érzéstelenítés hatékony módszerét. Persze ne gondoljuk, hogy az újítókat vastaps fogadta. Amikor a brit orvos, Edward Jenner felfedezte a himlőoltást, a londoni Royal Society tudósai először kinevették, Semmelweis pedig hiába fejtette meg a gyermekágyi láz titkát, „az anyák megmentőjét” kortársai sértésekkel halmozták el, és elmegőyintézetben halt meg. Ez azonban már nem Giordano Bruno és nem Galilei kora, amikor az egyházi és világi hatalmasságok bárkit máglyára küldhettek vagy szilenciumra ítélték véleménye miatt. A tudományos szaklapokban, az újságokban, könyvekben publikált gondolatok a szélesebb nyilvánosságban végre önálló életre keltek.

A jólét ugrásszerű fejlődését bizonyítja, hogy Anglia népessége száz év alatt megnégyesződött, az átlagéletkor pedig jelentősen meghosszabbodott. Az angol példa ragadósnak bizonyult. 1750-ben Európa még nem volt iparosodottabb, mint az egész harmadik világ, 1900-ra azonban a különbség a tizennyolcszorosára nőtt. A kapitalizmust importáló államok fölénye a felfedezések és hódítások terén is gyorsan megmutatkozott: 1800-ban az európaiak a világ 35 százalékát tartották ellenőrzésük alatt, 1878-ra ez az arány 67, az I. világháború kirobbanásakor pedig már 84 százalékra nőtt. David Landes, a Harvard közgazdászprofesszora szerint a

gazdaság bővülését évezredekken keresztül mindig a népesség növekedése követte, ez pedig újra és újra felemésztette az elért eredményeket. A tudás és a gazdaság először a XIX. században volt képes olyan gyorsan fejlődni, hogy biztosítsa a növekedéshez szükséges technológiai újítások és beruházások folyamatos áradatát. A kezdeti sikerek pedig a következő százötven évben újra és újra megismétlődtek.

Állam és kormányzat

Adam Smith szerint egy elmaradott, primitív államot viszonylag egyszerű prosperáló országgá tenni: mindössze békére, elviselhető igazságszolgáltatásra és megfizethető adókra van szükség. A recept egyszerű, a gyakorlatba először a kapitalista Angliában sikerült átültetni. Az említett brit sikereket egy példátlanul hatékony, takarékos és kis kormányzat biztosította. A központi államigazgatásra a bevételek kevesebb mint tizedét költötték. Anglia a történelem legnagyobb, harmincmillió négyzetkilométeres világbirodalmát hozta létre, a hadseregére és a világ legnagyobb flottájára évente mégis csupán a GDP három százalékát fordították. A gazdaság fejlődését példásan liberális vállalkozói környezet segítette: a protekcionista védővámok eltűntek, a kiviteli korlátokat eltörölték, a korszak COCOM-listáját megszüntették. A szabad pénzmozgás lehetővé tette, hogy a brit tőkebefektetések éves mértéke hatvan esztendő alatt a tizenkétszeresére nőjön.

Válságtörténelem

Persze a gazdasági fejlődés nem lehet töretlen, hiszen ez maga a képtelenség. Előbb-utóbb az Aranycsapat is meccset veszít, és persze a tőzsdeindex sem emelkedhet a végtelenségig. A tapasztalatok alapján akár meg is nyugodhatnánk, hiszen a kapitalizmus során mindig voltak válságok. Ilyen volt az 1818-as, 1836-os és az 1907-es amerikai bankkrízis, az Európát alapjaiban megrázó 1873-as tőzsdekrach vagy éppen a Weimari Köztársaságot a tönk szélére juttató 1920-as hiperinfláció. Az utóbbi évtizedekből említhetjük még a hetvenes évek olajválságát vagy a viszonylag enyhe következményekkel járó 1987-es tőzsdezuhanást. Az elmúlt kétszáz évben azonban nem csak a válságok ismétlődtek, sokszor a kiváltó okok és a kríziskezelés közben elkövetett hibák is hasonlóak voltak.

Az amerikai kapitalizmus első jól dokumentált krízise 1836-ban volt. Úgy kezdődött, mint a mostani: sok volt a pénz, könnyű volt hitelt kapni, néhány év alatt megnégyszereződött a kibocsátott hitelek összege. Az olcsó pénz persze vonzza a spekulációt. Akkor a földvásárlás tűnt jó üzletnek, hiszen az állam nagy mennyiségben adott el földet, ez volt ugyanis a Nyugat meghódításának időszaka. Logikusnak tűnt a bank pénzén földet venni, és azt később jó áron eladni. Normálisan a piac így működik, csakhogy a politika, az állam beavatkozott. A Kongresszus felelőtlen hitelfelvételre bátorított, ezért az ingatlanpiac aránytalanul megnőtt a kínálat, a kereslet viszont egyértelműen csökkent. Az ingyenebéd sosem tart sokáig. A pénzpiacok megtorpantak, a könnyelműen hitelező bankok először likviditási gondokkal szembesültek, majd számos pénzügyi intézmény tönkrement. Ekkor újra jött a politika.

Éppen Andrew Jackson volt az elnök: az egykori háborús hős korábban harcolt az angolokkal, a spanyoloktól megszerezte Floridát, és mintegy 45 ezer indiánt deportált szülőföldjéről. Az öreg katona legendásan keményfejű volt, és persze nem tudott ellenállni a csábításnak, korrigálni akarta a piac szabályozatlanságát. A bajból így lett gyorsan katasztrófa. A hitelválság kitört az ingatlanpiac kereteiből, és ma már tudjuk, hogy Jackson indította el Amerika leghosszabb gazdasági recesszióját. Éppen ő, holott a mai napig Jackson az egyetlen amerikai elnök, aki (még a krízis előtt) visszafizette a teljes államadósságot.

A modern nyugat legnagyobb válsága 1929-ben a tőzsde szakadásával kezdődött. A krach méretére jellemző, hogy a tőzsdeindex csak 1954-ben, tehát 25 évvel később érte el a pánik előtti értéket. Még ma is sokan hiszik, hogy a pénzpiaci pánik vezetett a világválsághoz. Sok közgazdász azonban máshogy vélekedik. Kenneth Galbraithnak komoly fenntartásai voltak a kapitalizmussal szemben: kevésbé hitt a piac önszabályozó erejében, de még őt is sokkolták a Hoover- és a Roosevelt-adminisztráció elhibázott beavatkozásai. Hoover elnökről sokáig azt gondolták Amerikában, hogy retrográd piachívőként nem tett semmit a válság leküzdése ellen. Valójában épp az ellenkezője történt: megduplázta a kiadásokat, növelte az adókat, azaz túl sokszor avatkozott be, de rosszul.

Utódja, Roosevelt talán máig a legnépszerűbb elnök. Napjainkban is gyakran hivatkoznak sikeres válságkezelő programjára, a New Dealre. Saját pénzügyminisztere, Henry Mor-genthau szerint azonban a New Deal nyolc év alatt sem tudta csökkenteni a munkanélküliséget. A UCLA két professzora, Harold L. Cole és Lee E. Oha-nian még ennél is továbbmegy: úgy vélik, hogy Roosevelten in-ter-ven-cio-na-lis-ta, megaprojekteket forszírozó politikája valójában csak rontott a helyzeten, és hét évvel hosszabbította meg a krízist. Az állami takarékoság helyett jöttek a költséges, jóléti intézkedések: a minimálbér és a társadalombiztosítási rendszer, az állami bürokrácia történelmi mértékű felduzzasztása. Mindez rengeteg pénzt emésztett fel, és persze adóemelésbe torkollott, amely ismét 19 százalékra tornázta fel munkanélküliséget és 1937-re az amerikai ipartörténet legnagyobb válságához vezetett. A krízisnek végül nem a New Deal, hanem a világháborús hadiipari konjunktúra vetett véget.

Peter Temin, a bostoni MIT professzora szerint 1987-ben ugyanaz történt, mint 1929-ben. A tőzsde szinte ugyanazon a napon és ugyanakkora mértékben rogyant meg, mint hat évtizeddel korábban. Csakhogy a zuhanás 1987-ben nem csapott át válságba. Reagan elnök nem volt híve az állami beavatkozásnak, ezért a politika nyugton maradt, és mint kiderült, a piac elvégezte a dolgát, a gazdaság viszonylag gyorsan fejlődési pályára állt.

Az elmúlt kétszáz évben a világ gazdaságát legalább harminc kisebb-nagyobb válság sújtotta. Eddig többnyire azt láttuk, hogy a piac képes volt az önkorrékción, és egy idő után újra beindult a gazdasági fejlődés. A krach időtartama persze sokszor függött a politikusok szándékaitól és tehetségétől.

A marxisták joggal ironizálhatnak, hogy a kapitalizmus története tulajdonképpen a válságok története. Persze a szabad piacgazdaság hívei ilyenkor a sztálini iparosítás borzalmait, Mao katasztrofális nagy ugrását, Pol Pot agrárkommunista autogenocídiumát emlegetik - és igazuk van. Ezt a vitát kár folytatni, hiszen már régen eldőlt: a létező szocializmus hetvenesztendős története bizonyította, hogy a mindig megújulni képes kapitalizmussal szemben az a modell megreformálhatatlan és működésképtelen. Ha a kapitalizmus a válságok sorozata, akkor a kommunizmus a tömeggyilkosságokkal tarkított csődöké.

Mi lesz veled, Magyarország?

Ma a legfontosabb kérdés, hogy a problémák, a válság megoldását a piacra vagy inkább az államra bízjuk? Egy ország sikere nagyrészt ettől a választól függ. A jelek nem túl biztatóak. Magyarországon lassan húsz éve kapitalizmus van. Demokrácia és piacgazdaság. Az elmúlt években mégis úgy viselkedtünk, mintha Kádár el sem ment volna. Tartalékainkat feléltük, reformok helyett ezermilliárdokat öltünk a finanszírozhatatlan és pazarló jóléti rendszerekbe. Eladósodtunk, és ezzel párhuzamosan lemaradtunk a regionális versenyben. Ráadásul úgy tűnik, értelmetlenül. A Marketing Centrum adatai szerint ma csupán a polgárok 18 százaléka érzi úgy, hogy ő és szűkebb családja nyert a rendszerváltással. Eközben majdnem kétharmad (61 százalék) definiálja magát és családját az elmúlt húsz év veszteseként. Hiába akarta a legtöbb kormány osztogatással megúszni a reformokat: ma többen gondolják (43 százalék), hogy szüleik jobban éltek náluk, mint fordítva (39 százalék).

Mivel ezen a téren a két nagypárt támogatói között alig van különbség, nagy az esélye, hogy az aktuális válság az etatista reflexeket erősíti. Az államnak még mindig nagy a vonzereje, akkor is, ha tudjuk, hogy óriásira duzzadt, rosszul működik, tehetetlen és igazságtalan. Nem érdekes hányszor csalódtunk, az sem, hogy mit gondolunk a jelenlegi kormányról. Valahogy újra és újra elhisszük, hogy csak az állam képes megoldani a gondjainkat, csak ő teheti jobba az életünket. Talán azért, mert a modern ember számára - a vallás gyengülése után, Isten halála után - az állam maradt az egyetlen, a legfőbb autoritás. Az állam, amely rendet tart, szabályoz, szociális védelmet nyújt és fenntartja a kulturális normákat.

Az elmúlt húsz évben Magyarországon alig erősödtek a kapitalizmus sikerében fontos szerepet játszó, az angolszász individualizmusra és a protestáns etikára jellemző értékek és attitűdök: az öngondoskodás, a teljesítmény, a tudás és a munka tisztelete. A válság csak négy hónapja tart, és máris többen sírják vissza a szocializmust, az erőskezü kormányt, mint valaha. Sokan ujjongva temetik a kapitalizmust, a liberalizmust, új gazdasági és társadalmi modellel profétálnak. Marxot emlegetik, vagy éppen a kínai csodára hivatkozva érvelnek amellett, hogy nem is olyan fontos a szabadság, hiszen diktatúrában is nőhet a jólét, fejlődhet a piacgazdaság. Mintha bizony Kínában attól máris vegytiszta kapitalizmus lenne, mert megjelenhettek a külföldi multik, és könnyebb lett a cégalapítás. Persze, Mao kulturális forradalmához képest ez maga a piacgazdaság, de azért nem véletlen, hogy a valóban

kapitalista Hongkong ma hivatalosan különleges övezet. Kínában továbbra is az állam a legfőbb tulajdonos, rosszul működő állami monopólium jellemző a stratégiai ágazatok (bányászat, energia, hadiipar, közlekedés, kommunikáció, oktatás) egész sorára. Kína egy csipetnyi kapitalizmus segítségével tehát éppen a szocializmus ellenében tudott fejlődni. A nyitás politikájának hosszú távú hatása egyelőre nehezen megjósolható, de jogállamról és szabadságról még sokáig bizonyosan nem beszélhetünk.

Megtanulhattuk, hogy a kapitalizmus és a demokrácia kéz a kézben jár. Minden általunk irigylet jóléti demokráciában piacgazdaság van, és a vállalkozás, a gazdaság szabadsága az önkényuralom ellenében mindenhol a demokráciát erősíti. Az antikapitalizmus magyarországi térhódítása éppen ezért nem csupán gazdasági szempontból aggasztó. Mielőtt tehát tényleg megásnánk a kapitalizmus sírját, érdemes néhány pillantást vetni egy rövid dokumentumra. Régen, 233 éve vetették papírra, de az iskolában valamennyien tanultunk róla. Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat szerint az emberek azért hoznak létre kormányokat, hogy azok minden polgár számára biztosítsák az ún. „elidegeníthetetlen” jogokat: az életet, a szabadságot, a boldogulást.

Mielőtt az újabb csodás jövő reményében a kapitalizmust koporsóba lökjük, jusson eszünkbe, hogy vele együtt könnyen a demokráciát, a szabadságot is eltemethetjük. Mielőtt meghallgatnánk az első nekrológokat, azért nem árt, ha tudjuk: a Thomas Jefferson által papírra vetett idea megvalósulásához az emberiség éppen az elmúlt kétszáz évben került a legközelebb.

Megjelent: Élet és irodalom, 2009. március 6., 8.-9. o.